

ZAPISKI

Smrt Miguela de Unamuna

Na novega leta popoldne je v Salamanci nekaj prijateljev, bolj ali manj razočaranih zaveznikov Duha, pokopalo največjega izmed sebe: Miguela de Unamuna. Bilo jih je malo; komaj toliko, da so se zdaj pa zdaj zavedeli, da to popoldne Španija doživlja simbol svoje usode. Topoli ob Ebru so zmrzovali goli kakor zapuščene duše v vetru od Pirenejev. Med njihovimi okorelimi, krčevito prepletenimi vejami je bilo videti pas zahodnega predvečernega neba, vsega solzavega in tegobnega v rojstvu krvave rose, ki je padala na pozelenele strehe katedral, alcazarjev in na svetlo zemljo, ki je — edina španska luč — zamolklo sijala izmed redkih pinij in oljk. Na zahodu Španije je krvavelo nebo, na vzhodu je gorela zemlja z ljudmi, spomeniki in preteklostjo. In nad Evropo se je gnetla in gostila megla. Od čakajočega groba v Salamanci ni bilo videti nikamor. Don Miguel, veliki, svobodni iberski begunec, se topot ni mogel umakniti pred grozo, tesnobo in reakcijo čez nobeno mejo; nikjer ni bilo izhoda ne zanj ne za njegovo Španijo, katere podobo je ustvarjal desetletja. Megla, kri in ogenj so zapirali beg v bodočnost, stal je samo grob. Okrog groba in nad zemljo, ki je bila deležna Unamunove ljubezni in smrti, je za kratke trenutke leglo tragično čustvo španskega življenja, razpoloženje iz njegovih novel v »El espejo de la Muerte«, iz Cervantesovih simboličnih legend ali iz prašpanskih čustvovanj v romanih Pia Baroje.

Unamunovo umiranje se je pričelo z rojstvom zadnjega njegovega otroka, revolucije. Zveze med njim in med revolucijo so tesnejše in bolj bistvene, kakor je moči sklepati iz Unamunovega strastnega, besnega odpora do nje. On, čigar največji življenjski ponos je izražalo počeščenje, ki mu ga je dala republika z naslovom »oče republike«, se je zgrozil nad revolucijo, ki je samo nadaljevanje in dopolnilo nebogljenе republike.

A Unamuno je bil ideolog, ne politik, duhovni tvorec, ne agitator; vse življenje ni stremel za drugim, kakor da bi bil »naola meno que un hombre«, nič manj kakor človek, to se pravi, španski človek po Cervantesovi in svoji zamisli: apostol osebnosti in njenih možnosti, anarhičen ljubitelj svobode in nasprotnik slehernega vsiljevanega reda z desne ali z leve, od zgoraj ali z ulice. Bil je politično levičar, zvest svoji osnovni strasti in nujnosti: sovraštvu do nazadnjaške, otopele, izrojene monarhije in njenih pomagačev. A kljub svojemu političnemu stališču je odklanjal sleherni progresivni »napredek«, renesanso, kantijanstvo in pozitivizem ter prosvetljenstvo, ker je vse to tuje španskemu bistvu in nalogi španstva v Evropi. Španski človek je nerazumljiv sad zadnjega tisočletja mešajočih se krvi, verskih ter političnih strasti, bojev, ki so zmeraj istovetili politično nasprotje z narodnim in verskim, plen omejene, divje zemlje in melanholične vročine z neba, zmes mistike, revščine, ponosa, podjetnosti in smisla za vse nemogoče in fantastično. Izraz njegove nesposobnosti za presnavljanje življenjskega reda in za politično treznost je mračna sila sodobnega anarhizma, ki se je mogel ohraniti samo v Španiji, drugje ga je povsod uničilo stremljenje za redom

te ali one vrste. Ideologijo in nujnost tega španstva, ki se poraja iz posebnega pokrajinskega okolja, iz tradicije in iz nadzgodovinskih bitnosti, je zasnoval Unamuno 1895 s svojo »Vrnitvijo h casticizmu« (En torno al casticismo). Casticizem je označba za čistokrvnost v jezikovnem smislu in pomeni ideal stilno čistega kastilijanskega izražanja. Unamuno pa je besedo skušal preroditi v idejo in v dejanje ter jo določil za označbo španskega duhovnega bistva.

Človeško uresničenje, in sicer naravno, neprisiljeno, nagonsko uresničenje tega španstva je za Unamuna bil Don Kihot, največji, »edini« španski človek. A Cervantesov fantastični Španec je samo sestav naravnih danosti, ki ne kaže izdelane in poudarjene simbolne podobe. V njem je snov za idejo novega in starega, pravega španstva, toda ideja ni iz snovi izvedena, ker po Unamunovem Cervantes ni Kihota mogel doumeti v njegovem pomenu in smislu. Zato je ta pesniški in idejni katekizem španstva moral dobiti Unamunovo izpopolnitev in razlago v knjigi »Življenje dona Kihota in Sancha« (1905).

Unamuno je menil, da je z njo prinesel samo razlago in dopolnilo Cervantesa, toda dal je docela novo delo, ki se začne v končnih resničnostih Cervantesove pesnitve in preide v dvajseto stoletje. Cervantesov epos ima svoje težišče v neskončnosti, v večnosti, v vizionarnosti in okoreli nespremenljivosti usode, melanholične krajine in življenja. V njem igra debelec Sancho predvsem spako resničnosti in končnosti. Je sicer delu potreben, a zlasti zato, da povzdigne sebi nasprotno načelo.

Unamuno pa išče v simboliki dona Kihota predvsem resničnosti, zgodovinske dokazljivosti, bi dejal, išče stvarno vsebino bežnih pojavov — išče torej žive ideje. To najde samo s samostojnim in svojevoljnim razlaganjem obeh Cervantesovih postav. Kljub obliki komentarja ostaja njegovo delo neodvisna tvorba, ideologija španskega tradicionalizma, očiščenega po zahtevah in potrebah dvajsetega stoletja. Ta ideologija naj bi tvorila samo pol španskega razvojnega programa, samo temelj za novi stvarni nacionalizem, ki naj si državnih in socialnih oblik išče sam na podlagi tega katekizma.

Ob Unamunovem nastopu kakega modernega nacionalizma v Španiji ni bilo. Vladajoča družba kakor nikjer tudi v Španiji ni bila več sposobna, da bi prenesla, kaj šele vzdrževala in ostvarjala kako novo, močno idejo. Razpad kolonijalnega imperija je začel porajati duhovni, biološki in idejni razkroj v devetnajstem stoletju. Dinastija, plemstvo, vladajoče meščanstvo, ki so vsi goreli za absolutistični politični red, ki jim je zajamčil zadnji obstanek, niso razkroja čutili. Vsako obnovitveno gibanje jim je veljalo za nevarno, za protiškansko in protihierarhično.

Unamuno je v casticizmu in svoji ideologiji španskega nacionalizma našel ne samo politični nazor, temveč vero. Ni bil filozof, marveč filozofski diletant, ki je v filozofiji iskal samo pobude za rešitev stvarnih vprašanj. Bil je realist v toliko, da je bil vse od začetka prepričan, da mora Španija na njegovo pot, če hoče dobiti bodočnost. Čeprav ni bil nikdar agitator, kar so mu nasprotniki od dinastije, Prima de Rivea pa do Ilje Ehrenburga

in falangistov očitali, je vendar vso svojo silo, bojevitost in genialnost usmeril v boj proti vsemu, kar je oviralo špansko prebujenje. Bil je Španec, najčistejši po svojem evangeliju, zato ni čudno, da je znal sovražiti stvarno, skoraj telesno vse, kar je nasprotovalo njegovemu prepričanju in mesničevalnemu teženju. Tu se je rodil njegov boj proti dinastiji, plemstvu in Cerkvi. Ta boj je trajal trideset let in je morda v zadnji zgodovini največji boj med duhom in oblikami. V njem je Unamuno preveč razmetaval s strastjo, ki ga je v nečem zaslepila: ni videl španske prihodnosti v stvarnih oblikah in je vseskozi dopuščal in skoraj kot nujno priznaval majhno, megleno revolucijo, ne da bi se on, najbistvenejši Španec, natančno, prijemljivo zavedal, kako in kam se sodobna revolucija v Španiji mora razplameneti. To je rodilo nesrečo njegovih zadnjih ur.

Unamunu so strastni boj s staro vladajočo Španijo, njegova pregnanstva in izseljevanja prinesla več slovesa, vidnosti in vesoljnosti, kakor prava vrednost njegovega genija. Postal je simbol novega proti staremu; stari tabor pa je kljub stvarnemu sovraštvu cenil v njem duha, umetnika in ohranjevalca tradicije. Njegovo književno, estetsko in ideološko delo je prešinilo in presnovalo špansko mlajše razumništvo, ga po miselnem razvoju privedlo do političnega preobrata. Množicam pa je kljub njihovi zaostalosti postal simbol v boju proti krivičnemu staremu redu in njegovim ljudem. Čeprav sam ni nikdar imel stvarnih političnih namenov in voditeljskih zahtev, sta ti dve dejstvi iz Unamuna naredili političnega človeka brez njegove volje — in Unamuno je ustvaril špansko republiko.

Ta uspeh ga je po tridesetih letih boja opojil. Ob sedemdesetletnici 1935 je sanjal, da stoji njegova Španija tik pred bodočnostjo, pred uresničenjem. Malo pesnikov in genijev je bilo v zgodovini deležnih tolikega priznanja in slavlja kakor Unamuno. V siloviti agitaciji nervoznih političnih trenutkov v 1935 je Unamuno za en dan pomiril Španijo: vse skupine so njegov jubilej proglasile za premirje. Republika mu je dala uradno priznanje: oče republike. Unamuno, poosebljeni nemir, je postal za kratko stožec španskega miru. V njegovi Salamanci so ustanovili na vseučilišču stolico Miguela Unamuna, kjer naj bi mojster do smrti predaval kar bi hotel, kadar bi hotel, kakor bi hotel.

A dobri dve leti po tem svojem zmagoslavju je Unamuno umrl v »svoji« Salamanci, sam, mrk, zagrenjen in obupan kakor pes, ki je izgubil gospodarja. Nikdar ni trpel tako do dna samega sebe kakor zadnje mesece življenja. Ni ga grenilo toliko, da ga je izdala republika in njeni ljudje; še manj mu je bilo do časti, s katero ga je sprejel mladi španski nacionalizem v Burgosu za kratko kot svojega vzornika, a ga po prvi razočarani besedi spet vrgel v pogubljenje in brezpomembnost. Unamuna je strlo zadnje dejanje tragedije, ki se je razvijala vzporedno z njegovim bojem za novo Španijo. Bila je to tragedija duha v sodobnosti, tragedija genija v času, žaloigra »popolnega človeka«, ki mu je zamisli, stremljenja, utvare in prepričanja strla revolucija, množica v svojem enostranskem, revnem zaletu.

Unamunov konec ni samo žalosten finale ostarelega španskega učenjanskega življenja, ki se ni moglo več »znajti«, ki je postalo »reakcionarno«,

kakor so se drli v njegovo razočarano samoto evropski kričachi levega dinamizma, ki je njihovemu obstanku prav Unamuno pripravil možnosti bolj kakor kdorkoli. To je bila usoda evropskega duha, starega morda, toda duha, čigar znamenja nosi na sebi še vse naše življenje. Unamunova smrt je pokazala, da besedam o rešitvi in obrambi kulture v imenu desnega ali levega programa ni mogoče verjeti. Ideologija, oziroma njeno najbrezobzirnejše uresničenje, revolucija te ali one vrste pripravlja najprej obračun z duhom, s človekom, ki bi bil rad svoboden, popoln, neomejen, recimo idealen v smislu stoletnih teženj in uporov. Za tega človeka v revoluciji ni rešitve, ne ohranjenja, prav tako ne za kulturo, ki je področje in uresničevanje njegovega duha. Lahko, da bi v revoluciji šlo za kulturo, a ne za tisto, ki bi rada obstala. Gre morda za nekaj bodočega, kar bo po zmedi, slepoti in neobgljenosti čez desetletja, verjetnega čez stoletja začelo vstajati.

Unamuno ni mogel videti zadnjega smisla za svoje delo v tem, da bi pripravljaj pot nečemu, kar bi uničilo ali vsaj zameglilo razvoj, ki ga je zasnoval. Tega bi ne mogel hoteti niti, če bi bil materialist, zakaj prav materialist ima najmanj razlogov, da bi se odrekel svojemu na ljubo čemu bodočemu, nejasnemu, novemu. Unamunu je zakon biološke in duhovne zapovrstnosti ter zakon logike to prepovedoval. Bil je iskalec resnice vsepovsod, obseden od čistega gona za objektivnostjo — torej človek, ki se mora danes razočarati. Danes kaže, da na svetu ni prostora za take človeške primere, ne za priznavalce razvoja k popolnosti in k boljšemu v vsej širini življenja. Čas daje možnost samo poslušalcem ideologij, ki so ali topi po izvoru ali pa otopeli iz obupa. Zlasti ni možnosti več za individualiste. Značilno in porazno za sodobnost je, da se obrača proti individualizmu predvsem tam, kjer se mu z vsemi dialektikami ni moči ogniti. Kdo si more misliti maso Gorkih, Rollandov, Chestertonov ali Unamunov? Gorki in Unamuno ostaneta zmeraj velika posameznika, individua in individualista po zamislih, potih in delih — in v tem bo v vseh časih in v vsakem redu njuna sila in pomen. Masa genijev — kdo bi še verjel vanjo.

Unamunov individualizem je bil življenjski, splošen, dočim je bil individualizem Gorkega literaren. Zato je Unamuno moral doživeti tragedijo pri prvem udaru z množico, katere majavi malik je bil.

Sinteza njegovega individualizma in osebne filozofije je strnjena v delu »El sentimiento trágico de la vida«. V njem obravnava Unamuno razmerje posameznika do Boga. Unamuno ni bil brez vere, temveč je ostal religiozni, individualistični kristjan, poln sovraštva do španske Cerkve in hierarhije. Ta njegova knjiga je ne le Unamunovo, temveč značilno špansko individualistična: individualizem, ki se ne ukloni nobeni avtoriteti, zlasti pa ne nobenemu organiziranemu redu, ker za to nima smisla, temveč prirojen, če hočete, rasni odpor proti njemu. Iz teh podlag je Unamuno zastopal zahteve človeka do Boga, do nesmrtnosti in do večnega življenja. To je stališče docela osebnega, čisto stvarnega človeka, ki ni le iz mesa in krvi, marveč iz mesa in kosti, kakor ga je označeval Unamuno, da mu je dal čim stvarnejšo podobo. Tragično življenjsko občutje je v razdoru med božjim nehanjem in med osebnimi željami in nazori človekovimi. Ta tragika ni zgolj verska, marveč

je tragika celotnega španskega človeka in Unamuna še posebe, saj je hotel postati in je bil za svojo dobo glasnik Španije. Usodo španstva je doživiljal v razklanosti, v sporu med individualizmom in organiziranim, nasilnim redom desetletja prej, preden je usoda vrgla na to pot njegovo zemljo.

Izpovedoval je svojo življenjsko, umetniško in špansko vero dosledno in se odrekel takoj slehernemu zavezniku, če je zaslutil v njem stremljenje k nasilnosti, k barbarizmu, uničevanju ali samo nasprotje svojemu idealu. »Izumevajo naj drugi,« je bilo njegovo geslo, »Španija je zibel mistikov, dežela protireformacije, ločena od Evrope, od evropskega obračunavanja in njenega urejevanja zato, da v Evropi in za Evropo varuje smisel za vse nadsvetno. Njeno poslanstvo ni za en dan, marveč za večnost.« V tem pojmovanju španskega poslanstva, ki je sorodno Calderonovi, Ignacijevi in Terezijini nastrojenosti, je Unamuno zadnji veliki verski borilec španskega naroda.

S tem osebnim in španskim individualizmom v duši je moral Unamuno takoj udariti ob sodobne in poldsodobne evropske, izvenšpanske socialne ter politične tokove, ki so začeli siliti čez Pireneje. V njih je videl Unamuno naskok na špansko bistvo in na špansko poslanstvo, videl je, da nosijo konec njegovim zamislim in njegovemu osebnemu hotenju. Ni se zavedel, da jim je z brezobzirnim bojem trideset let, s poslanicami iz izgnanstva in s strastnimi besedami, ki so razkrajale mrtvo stanje v domovini, sam kazal pot. Da s tem pripravlja svojemu španstvu in sebi kot umetniku in človeku nevarnost, se je zavedel šele ob prvih ognjih, ki so ožarili nebo na polotoku in ko je pod pinijami in trto zasmrdelo po tujem človeku in krvi. Vihar ni prihajal nad Španijo v okviru caballerskih idil, marveč brezobzirno, barbarško. Tisto malo revolucije in državljanske vojne, ki jo je Unamuno Španiji dopuščal, se je razgorelo v grozo, kakršne nista poznala ne Goya ne Lope de Vega. Finis Hispaniae!

Ko je Unamuno zagledal nad Španijo to znamenje, je padel. Genij treh španskih rodov, polbog republike in največji moderni duh izrojene iberske zemlje je videl, da udara v Španijo tujina s svojimi ideologijami, ki trenutno spadajo bolj v okvir žalostnega španskega življenja kakor njegove donkihotovske nacionalistične vizije. In videl je, da je kot voditelj, kot genij in umetnik proti njim brez moči kakor je bil brez moči proti Oceanu na biskajskih obalah ali proti vetrovom na Sierrah. Revolucija je zgrabila tisto, brez česar Unamunove Španije ni: tradicijo in njene spomenike.

Poleg vsega zunanjega je bil Unamuno umetnik. To morda bolj kakor ideolog in mislec predvsem po svojem življenjskem stališču. Bil je romanski zapadnjak, ki mu je brez kulture tako kakor brez kruha. Pisatelj »Dona Kihota«, »Brata Juana«, »Tete Tule«, »Megle«, »Zrcala smrti«, novel in lirike, ki se po prosojnosti meri z Rillejem. Pesnik, ki jih je podobnih Evropa v njegovem času imela samo nekaj, edinstven po svoji silni osebnosti, po plamtečem zagonu svojega nramnega hotenja, po resnosti svoje vere, po apostolatu vsega svojega življenja, ki je bilo posvečeno usodi Španije in z njo usodi Evrope. Pripovednik, lirik, dramatik, kritik, esejist, kronolog, časnikar, esteta in človek, ki je stal pred umetnostnimi stvaritvami kakor pred sveetiščem. Evropa ga je v glavnem poznala kot umetnika. Po rodu je bil Bask,

potomec gorjancev in ribičev, kar je dajalo njegovi umetnosti hrapavost in globino, ki spominja na severnjake. Življenje in umetnost sta se v njem vezala v enoto: v enem in drugem je hotel biti spet naola meno que todo un hombre — nič manj kakor cel človek, zagledan v lepoto in zato sovražnik barbarstva, naj je prihajalo nad stvari in človeka v imenu katerekoli ideje.

Zato zanj ni bilo v Španiji zadnji čas več mesta.

Ni bežal pred resničnostjo — vse življenje je stal sredi nje, jo priznaval in pobijal. Dod Kihot se je boril z utvarami, Unamuno z resničnostjo, a oba sta padla in si tako izenačila usodo. A Unamuno je verjel v duha, v lepoto, v razvoj kulture in človeka, verjel, da mora duh premagati sleherni čas, da ima v stisnjeni sodobnosti še zlasti važno mesto in da mora zmagati nad njo. Oznanjevalec človeške polnosti, poln nasprotij v sebi, borilec s samim seboj, mož, ki je s srcem priznaval in z razumom zanikaval — kako naj bi obstal pred organizirano brezumnostjo, pred zakonito omejenostjo, pred strastmi gladu in krvi.

Lanski julij ga je razočaral nad republiko. Iz njenega očeta je postal njen sovražnik, tako mu je velevala poštenost. Dasi je bil svobodoumni demokrat in republikanec, je od anarhizma v republici bežal k nacionalistom, kjer je zaslutil mlado, morda svoji zamisli bližnjo španijo. A zagledal je tu prav tako krvavi obraz revolucije in barbarstva ter udaril proti njemu. Nacionalizem mu ni bil nazadnje nič bolj naklonjen od levece, odstavil ga je od rektorstva v Salamanci.

Zadnje tedne je Unamuno živel v samotni in pozabljenju. Zavil v kuto stoletnih bratovščin je hodil za procesijami in po na pol podrtih svetiščih molil za Španijo.

Colin Ross, ki ga je srečal lanskega oktobra v Salamanci, pripoveduje:

»Bil je že podoben mrtvecu. Učinkoval je kakor mož, ki vam govori iz groba, iz nekega onstranstva, iz pekla brezmejnega obupa. Malo ljudi mi je pustilo tako gledati v dno svoje duše in v tak prepad brezupnosti kakor pesnik »Tragičnega občutja življenja«.

Redkokdaj sem preživel tako pretresljivo uro, kakor je bila ura z mislecem, zapisanim smrti. Najpretresliveje pa je morda bilo, ko je stopal z menoj ob dolgih policah knjig, kjer so bila razporejena njegova dela v nešteti jezikih. Segel je zdaj po tem španskem izvorniku, zdaj po kakem prevodu. Ko je knjigo odprl in jo prelistaval, so njegove jasne oči žarele v vas kakor kristali. In mož, ki je vse to mislil in oblikoval, je stal zdaj pred mano kot drhteč starec brez slehernega upanja. Mož, ki se je boril proti nauku golega napredka in zunanje civilizacije, ki je svojemu narodu pridigal, da mu bodi danes kakor včeraj glavna skrb rešitev duše, ta mož je pred smrtjo izgubil svojo dušo brez upanja. Kakor grozoten simbol je učinkovalo, ko je Unamuno nazadnje segel pa »Agoniji krščanstva« in mi odprl zadnje vrste. Bila je njegova agonija, ki jo je neslutno — ali pa slute — napisal.«

Ta usoda ni samo usoda Unamuna, marveč usoda duha v sedanjosti. Z njim je leglo v grob ne le nekaj Španije, marveč morda še več Evrope.

Mirko Javornik